

El *suburbium* del Francolí. Resultats de les intervencions arqueològiques a l'avinguda de Vidal i Barraquer i al carrer de Manuel de Falla (Tarragona)

Moisés Díaz García,¹ Josep Francesc Roig Pérez²

Resum:

Durant els darrers anys, un seguit d'intervencions arqueològiques han tret a la llum un sector –densament ocupat– del conegut *suburbium* del Francolí de l'antiga Tàrraco. A més del gran volum de restes exhumades, també en destaca la cronologia, ja que s'han identificat una sèrie de fases ocupacionals, que van des del període tardorepublicà (segle I aC) fins a l'antiguitat tardana (segles VII-VIII dC).

Paraules clau:

Tàrraco, Tarracona, suburbium, santuari fluvial, època tardorepublicana, edificis portuaris, magatzems portuaris, arquitectura tardoantiga

1. Arqueòleg freelance.
2. Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

1. Introducció

En les línies següents es presenten els resultats dels treballs arqueològics realitzats dins l'illa urbana delimitada per l'avinguda de Vidal i Barraquer i els carrers de Manuel de Falla i de Torres Jordi de la ciutat de Tarragona, al mateix espai on fins fa pocs anys es trobava la conegudíssima Sofrera Pallarès.

Les intervencions van ser motivades, en tot moment, pels projectes constructius de sengles edificis d'habitatges de promoció privada,³ que es van iniciar l'any 2009, l'última de les quals ha finalitzat recentment. Cal destacar que la proximitat tant del riu Francolí, sec en superfície moltes parts de l'any, i de la línia de costa, comportava un aflorament de les aigües de la capa freàtica que van condicionar i dificultar

en gran part les excavacions, havent d'utilitzar en molts casos bombes per extreure l'aigua, o fins i tot havent de fer aturades per esperar que les pujades del freàtic, que inundaven el jaciment, tornessin a baixar.

Respecte al resultat de les intervencions, la seqüència estratigràfica va permetre documentar una primera ocupació d'aquest sector a inicis del segle I aC (Díaz *et al.* 2014), si bé les construccions més importants es van bastir entre el segle V i finals del segle VII - inicis del VIII dC. D'altra banda hem de destacar la situació d'aquestes edificacions tardoantigues dintre del denominat suburbi del Francolí i molt proper al conjunt de la Necròpolis Paleocristiana (fig. 1), que ha estat objecte d'estudi per part de l'equip de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica dirigit per J. M. Macias "El port

3. Les intervencions dels solars número 23, 27A-B i 27C-D de l'avinguda Vidal i Barraquer van ser realitzades per l'empresa CODEX-Arqueologia i Patrimoni, i la realitzada a la parcel·la de l'avinguda Vidal i Barraquer, 27E-F per l'empresa A Priori. Respecte als arqueòlegs/-es que van participar en el desenvolupament dels treballs són, per ordre alfabètic: Marta Brú, Moisés Díaz, Montserrat García, Marc Gimeno, César A. Pociña, Josep F. Roig i Xuan Trenor. La planimetria arqueològica va ser elaborada per l'equip de dibuixants de l'empresa CODEX i de l'empresa A Priori, i en aquest cas, volem agrair sobretot la feina de la dibuixant Rosa Palau, per les aportacions que ha fet amb la seva generosa col·laboració.

de *Tarraco* a la desembocadura del riu Francolí (segles VII-VIII)”.

Per facilitar la comprensió per part del lector, hem dividit la zona on han tingut lloc les diferents intervencions arqueològiques en tres *insulae*: nord, sud i oest. Una divisió que, tal i com veurem més avall, parteix de l'ordenació urbanística que afectà aquesta part del *suburbium* de *Tarraco*, a finals del segle v (fig. 6).

2. Les primeres evidències d'ocupació en època tardorepublicana: un santuari a la desembocadura del Tulcis del segon quart del segle I aC

Les evidències d'ocupació més antigues identificades en aquest sector, correspondrien a un lloc de culte que s'instal·la durant el segon quart del segle I aC (Díaz *et al.* 2015, 229-236), localitzat a la zona centreoriental de l'excavació (fig. 2), tal i com l'estudi dels materials recuperats dels nivells constructius indica.⁴ Les restes conservades corresponien a un retall cilíndric segellat, practicat en la mateixa roca natural, d'uns 80 cm de diàmetre i 75 cm de profunditat, al fons del qual es va dipositar un llit de pedres sobre les quals quedaven restes de combustió, i un dipòsit votiu format per elements mobles de fusta i fragments de vaixel·la. Aquest dipòsit votiu va quedar segellat pels nivells de regularització sobre els quals

es van construir les restes arquitectòniques documentades, conservades a nivell de fonamentació, que respecte a les construccions baiximperials i visigòtiques que se li superposen, segueixen un eix nord que presenta una desviació de 55° a l'oest. Es va identificar, a l'àrea excavada,⁵ el que semblava una bateria de dipòsits, definits per murs de maçoneria i pavimentats amb *opus signinum*, i dels quals se'n va poder identificar amb claredat un, de planta quadrada i unes dimensions de 2,1 m de costat. D'aquest mateix període, i al sud d'aquests dipòsits, es documentaren un seguit de murs de maçoneria, que alhora emmarcaven uns espais poc definits i estrets, i dels quals no es va poder identificar un ús concret.

Finalment, els elements recuperats del dipòsit votiu, són els que indicarien que ens trobem davant un lloc de culte, algun tipus de santuari salutífer relacionat amb el *Tulcis*, l'actual riu Francolí. A més de les restes de vaixel·la, es va recuperar un important conjunt de fustes treballades,⁶ entre les quals destaquen algunes peces que representen extremitats humanes (cames i peus), també un cap esquemàtic, diverses estaques, llistons, etc. (fig. 3). Es tracta d'un conjunt de materials mobles, associats a unes estructures, que tenen els seus paral·lels en els santuaris salutífers de França, com són els de les fonts del Sena a prop de Dijon en honor a la deessa Sequana, o el complex cultural proper a Magny-Cours al costat del riu Allier.

4. El conjunt ceràmic que permet establir aquesta datació està format per nombroses importacions d'àmfores itàliques de vi tirrènic, presents amb les tres variants de la DR. 1, i adriàtic, amb les brindisines Apani I, acompanyades de les àmfores d'oli Apani II i VIIB, juntament amb àmfores ebusitanes PE17 i PE23, cartagineses T-7.4.2.1/M. C2a i de Salaons de l'àrea gaditana T-7.4.3.3/M. C2c. També es van recuperar vasos de vaixel·la fina de vernís negre de les variants A mitja i a tardana (formes Lamb. 5, 6, 36, 27B, 27ab i 28b), juntament amb la producció B de Cales (Lamb. 1 i 8b) i vasos de parets fines formes Mayet 2 i Mayet 3 amb decoració d'espines. Completa el context la vaixel·la comuna local, amb càlats ibèrics, *lopades* cartaginesos i, sobretot, ceràmica de cuina itàlica com tapadores (Burriac 38,100, F3Celsa 80.8145), olles (Vegas 2, Olcese IIIa), cassoles (Torre Tavernera 4.10) i morters tant de la zona tirrènica com de producció brindisina.

5. Les evidències tardorepublicanes es van identificar a les zones on es va aprofundir més durant l'excavació, els sondejos fets als llocs on havien d'anar els fonaments de l'edifici d'habitatges projectat. A la resta de la superfície, les excavacions es van aturar un cop arribats als nivells de circulació baiximperials o tardeoantics.

6. Restaurades pels tècnics del Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya, per encàrrec del MNAT.

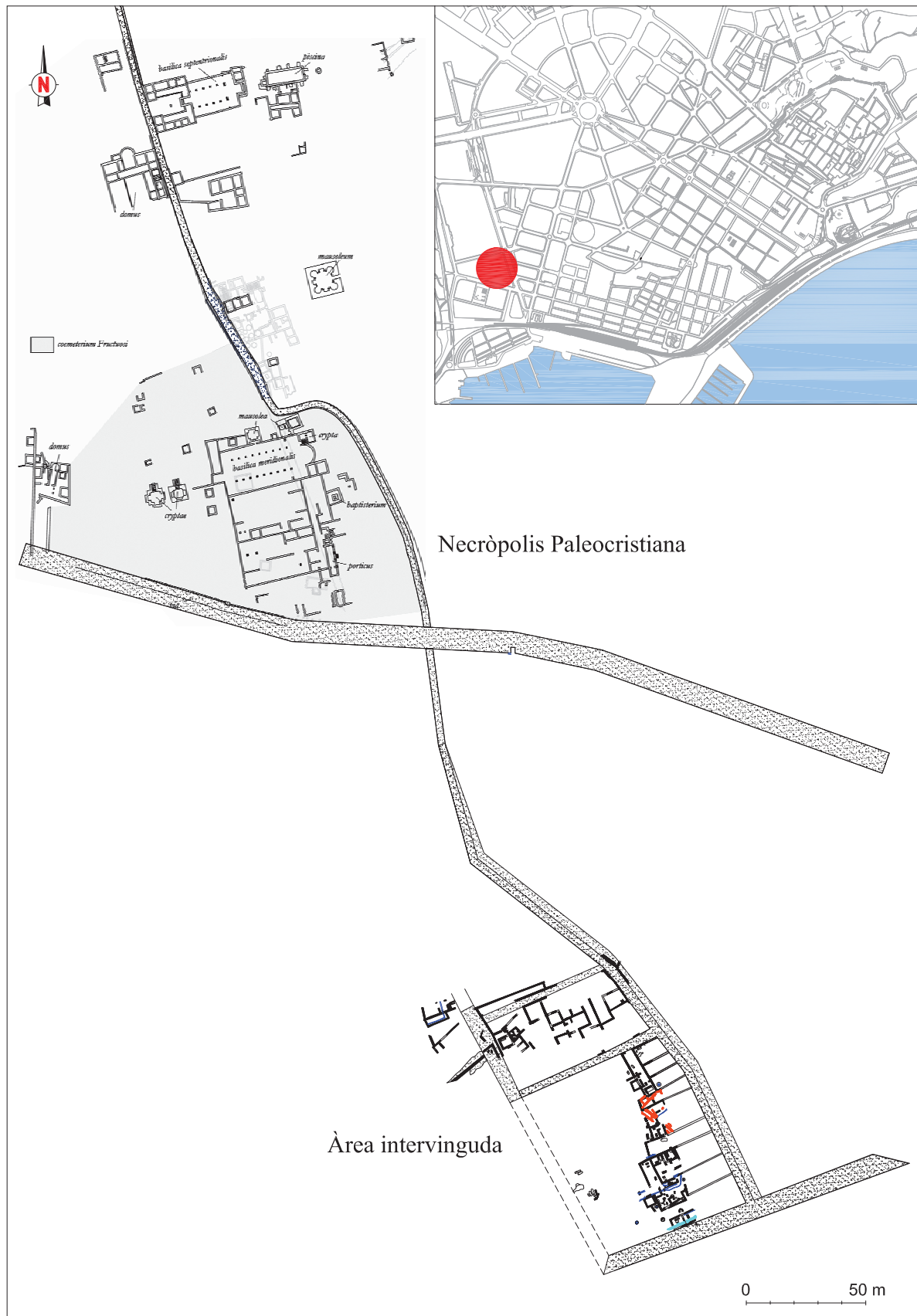

Figura 1. Plànol de situació de les intervencions respecte a la ciutat de Tarragona, amb detall de les restes documentades en relació amb el complex de la Necròpolis Paleocristiana (d'acord amb López Vilar 2006). En color les restes d'època tardorepublicana (zona central) i el mur del front marítim altimperial (part inferior).

3. Les reformes de la primera meitat del segle II dC: el gran mur del front marítim

Les restes conservades d'aquesta segona fase són, malauradament, més minses que les d'època tardorepublicana. Estan relacionades amb unes accions extensives de sanejament del sector meridional de l'excavació, una zona fins al moment ocupada presumiblement per platges, damunt les quals s'estenen capes compactades de sorres i graves alternades amb còdols de riu que creen una explanada, en relació amb la qual es va construir un potent mur de front marítim conservat a l'angle sud-est de l'excavació (fig. 2). Es conserva un segment de mur de 13 m de longitud arrasat a nivell de circulació, i comptava amb una banqueteta de fonamentació en *opus incertum* de 75 cm d'amplada sobre la qual s'aixecava un tram d'obra vista en *opus vittatum* de 48 cm, de la qual només es conservava la primera filada. En planta es caracteritza per dibuixar un "denticulat" o sortints a mode de pilars de reforç, de manera alterna a les dues cares i separats 2,8 m. Una de les dades importants és

que la urbanització d'aquesta segona fase fixarà les noves coordenades urbanístiques, que es mantindran fins al final de la tardoantiguitat, i que varia l'eix nord de la urbanització tardorepublicana amb una desviació de 31° a l'oest. En darrer terme, respecte a la datació d'aquesta fase, es van excavar diversos sondejos per aquest sector, i l'anàlisi en conjunt de la vaixela procedent dels estrats relacionats amb aquesta fase permet centrar les tasques de sanejament i construcció del mur de front marítim durant la primera meitat del segle II dC, preferentment cap a mitjans de centúria.⁷

4. El final de l'època baiximperial: les accions prèvies a la urbanització visigòtica

4.1. Les naus portuàries del costat oriental de la insula nord

Amb anterioritat a la sistematització urbanística d'aquesta àrea durant la segona meitat del segle V,⁸ hem documentat a la *insula* nord

7. En general dels estrats d'aquesta fase es van recuperar força materials residuals d'època tardorepublicana i primera època imperial, com ara TS itàlica, TS sud gàllica, àmfores tarraconenses Dr. 2, etc. Però la presència de TS hispànica i TSA-A juntament amb ceràmica de cuina africana (com les formes Ostia III, figura 332, Ostia I, figura 261) indicarien una datació per al conjunt entorn a mitjans segle II dC.
8. L'estratigrafia associada a aquesta fase ha permès recuperar un conjunt ceràmic entre el qual hem de destacar la presència, sobretot, d'importacions d'àmfores que ens permeten fixar aquesta cronologia. Així, de procedència africana tenim exemplars de les formes Keay 24A, 25B, 25C, 25G, 25P, 27B, 35A, 35B, 36A, 36B i sobretot la forma 55A. De procedència bètica les formes Keay 16 B-C i 19 A-B. De procedència lusitana les formes Keay 78 i 68/91A, 68/91C, 68/91E, 68/91F. De procedència oriental tenim exemplars de Gaza del tipus LRA 4, i de la zona de Cilícia, Xipre o Síria una LRA 1/Kellia 169. Finalment, hem de mencionar exemplars de l'Egeu, com els contenidors de la forma M-273 de l'Àgora d'Atenes, i les itàliques Keay 52. Dins de la vaixela fina, cal destacar les formes Ritt. 8 i Drag. 37 en Terra Sigil·lada Hispànica Tardana; les formes Rigoir 1B, 2, 15 i 18C en Paleocristiana Grisa; les formes Rigoir 1A, 8 i 18C en Paleocristiana Taronja; i sobretot les formes Atl. XLVIII, 11, Hayes 50B, Hayes 61A, Hayes 67, Hayes 76, Hayes 80A, Hayes 91A i Lamb. 51, 51A en TS Africana D. De producció també africana cal apuntar la recuperació de diferents fragments de llàntia, on en destaquen quatre fragments que hem pogut associar a la forma Atl. VIII A-C i Atl. VIII C2c-d. De producció també africana, però de cuina africana, en destaquem les formes Atl. CVII, 11, Atl. CVII, 12, Ostia IV, 1, Ostia IV, 61 i Vila-roma 5.40. Una altra producció, també africana, però inclosa dins de les comunes en corresponen les formes Am/Ca/2, Gi/Ca/9, M/Ca/1.4, M/Ca/1.8, M/Ca/1.15, M/Ca/2, M/Ca/2.3 i M/Ca/8. De producció eivissenca en destaquem el vas amb vessador Ab/Eiv/2 i Ab/Eiv/6. D'una altra illa, però en aquest cas procedent de Sardenya, en destaquem dues cassoles baixes, formes Cb/Sard/2 i Cb/Sard/3. I ja per últim, la classe ceràmica de les grolleres, les de cocció oxidant formes Cb/Gox/9.2, Cb/Gox/10.3, Cb/Gox/12, Cb/Gox/14.2, Cb/Gox/16.3, Cb/Gox/21, Oc/Gox/1.3, Oc/Gox/1.9 i Oc/Gox/5; i les de cocció reduïda Ca/Gre/15, Ca/Gre/15.2, Ca/Gre/17, Ca/Gre/18.4, Ca/Gre/18.7, Ca/Gre/21, Ca/Gre/26, Cb/Gre/9.2, Cb/Gre/9.3, Cb/Gre/9.4, Cb/Gre/10.3, Cb/Gre/10.6, Cb/Gre/14, Cb/Gre/29.3, Cb/Gre/40, Oc/Gre/1, Oc/Gre/1.3, Oc/Gre/1.16, Oc/Gre/5, Oc/Gre/5.2, i Oc/Gre/11. I en darrer lloc, la Ca/Dau/5.

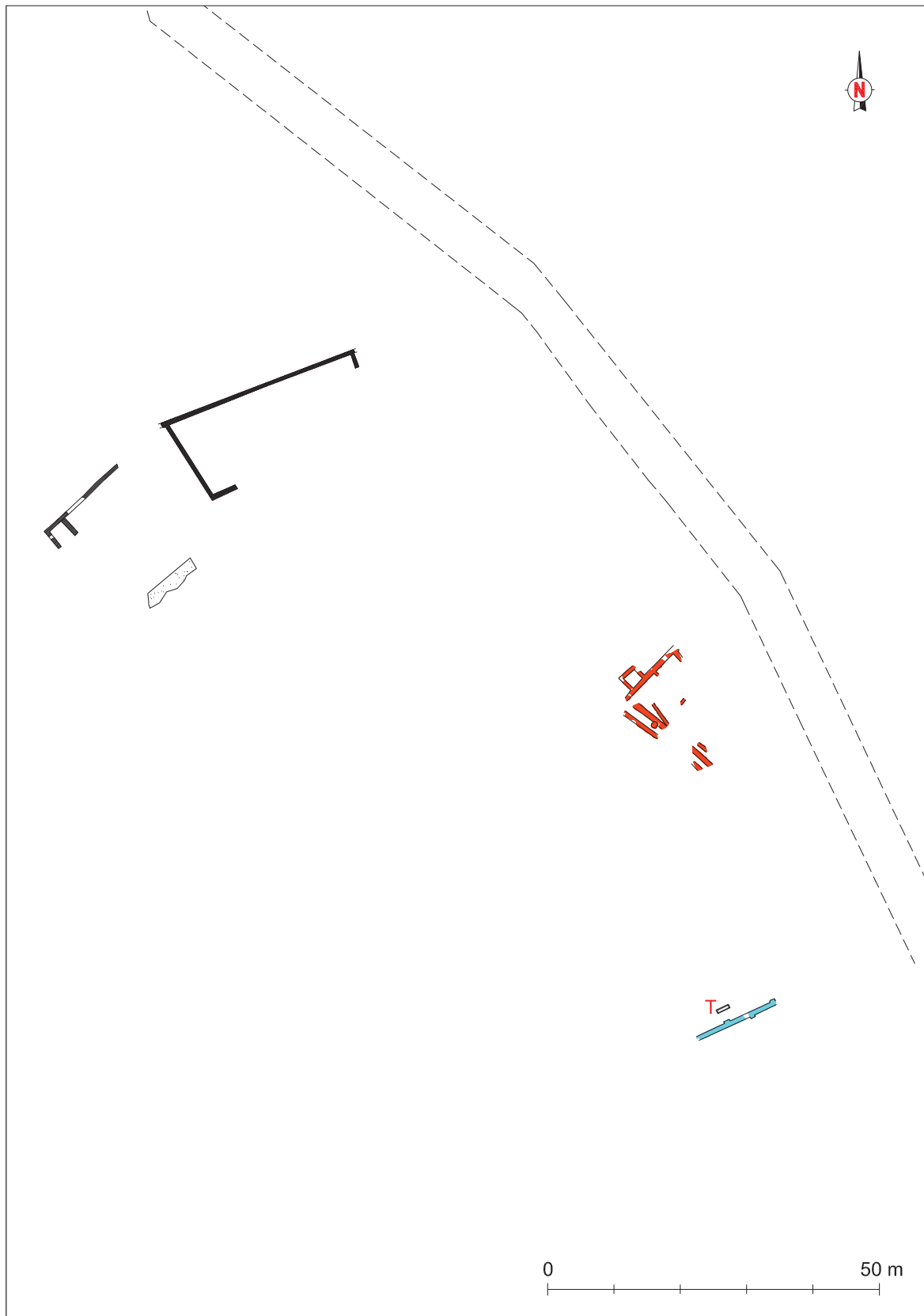

Figura 2. *Planta general (arxiu: Codex) amb la situació de les estructures d'època tardorepublicana (zona central), el mur del front marítim altimperial (zona inferior) i les evidències de la primera meitat del segle v: magatzems portuaris a la part superior (insula nord) i la tomba en sarcòfag a la part inferior (indicat amb una T). Com a referència, la via de la Necròpolis Paleocristiana a la dreta (d'una fase posterior).*

Figura 3. Conjunt de fustes treballades del dipòsit votiu del segon quart del segle I aC.

dues construccions conservades a nivell de fonament que, per les seves característiques tipològiques, s'interpreten com dues naus portuàries (fig. 2 i 4A). La primera, i situada més a l'est, correspon a un àmbit rectangular de 12,5 x 29 m de costat,⁹ de la qual els costats est

i oest excedien l'àrea excavada, és a dir, que formava part d'un edifici de més dimensions. La segona, situada a l'oest, presenta planta quadrangular de 2,6 m de costat (fig. 4C-1). Tot i que força alterat, també es conserva part del paviment original, fet de codolets de riu

9. Les mides de les diferents construccions que donem corresponen, per ordre, primer al costat nord i després a l'est.

de petites dimensions. L'accés a aquest àmbit es feia pel costat sud, del qual només ens ha arribat el llindar (de 0,9 per 0,4 m) fet a partir de la unió de dos carreus de pedra local tipus Mèdol (soldó). El mur que delimita el costat nord d'aquesta construcció continua en sentit nord-est i presenta una llargada total de 15 m. Fet que ens evidencia una continuació de les estructures portuàries, com a mínim en direcció est i nord, però mai en sentit sud o oest, ja que la intervenció arqueològica al solar Manuel de Falla 14, ha permès localitzar el límit occidental de la ciutat romana en aquest punt.

La totalitat dels fonaments conservats estaven fets amb còdols de riu i pedres de mida petita i mitjana, lligats amb fang, dels quals hem pogut diferenciar la banquetta inferior, amb una amplada entorn de 0,8 m, i un tram superior distingit per una amplada inferior, entorn de 0,55 m.

També a aquest moment pertanyen les restes d'una via. Tot i que es trobava força alterada i en part emmascarada per una reforma posterior associada amb la fase següent, hem pogut identificar part del seu paviment format per arenes, gravetes i petits codolets de riu que alhora descansa a sobre d'un llit de còdols de riu de mida mitjana. La part identificada ens marca una orientació est-oest i una amplada mínima d'1,8 m.

Aquestes construccions es van localitzar en el sector nord-oest de l'excavació. A la resta de la zona intervinguda també es van documentar algunes estructures associades a aquest període, no obstant es tracta de petits segments de fonaments, molt alterats per les edificacions del segle VII, de manera que no podem determinar-ne la funcionalitat original.

4.2. El desmantellament del mur del front marítim i la presència dels primers enterraments a la insula sud

En aquest moment es produeix l'enderroc voluntari del gran mur del front marítim de la fase anterior, i és quan es documenta un enterrament en túmul (fig. 2). L'estructura funerària estava indicada en superfície per una capa d'*opus signinum* sota la qual es trobava el contenidor, un sarcòfag monolític¹⁰ amb tapa fet de pedra local tipus Mèdol. A l'interior hi havia un individu femení adult en posició decúbit supí i orientació oest-est, amb alguns ossos en desconexió anatòmica. Aquest fet estaria causat per la presència de l'aigua del freàtic, que estava inundant completament el sarcòfag en el moment de l'excavació (fig. 5A i B). Respecte a la cronologia d'aquest enterrament, es va fer una anàlisi amb el sistema del C14, gràcies al finançament del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, que va situar la datació entorn del 210 dC ± 30 anys, que un cop calibrada ofereix una datació entre els anys 238-384 (calibratge a 2s, probabilitat del 95,4 %) o entre els anys 252-307 (calibratge a 1s, probabilitat del 68,3 %). No obstant aquestes dades són contradictòries amb les dades ceràmiques obtingudes del desmantellament de la cobertora d'*opus signinum* de la tomba, amb la finalitat de recuperar-ne material susceptible d'oferir una datació. Es van recuperar, entre altres peces ceràmiques, vaixel·la fina de la producció TSA-D formes Hayes 91B, ceràmica de cuina forma Ostia IV, figura 59, una àmfora africana Keay 25H, una de sud-hispànica Keay 19A-B, i una oriental LRA 4A, que ens situen dins el segle V dC, preferentment en la primera meitat d'aquesta centúria.¹¹

10. Identificat en la memòria de la intervenció com la UF 2 (Díaz i Roig 2017). Aquest enterrament, com la resta dels que s'han documentat en les diferents fases de necròpolis identificades en les nostres excavacions, no tenia cap mena d'aixovar ni dipòsit funeràri. En tots els casos els únics elements associats a les tombes són els seus contenidors, i a l'interior únicament s'hi localitzaren les restes òssies dels inhumats.

11. A poca distància, a l'antiga parcel·la 21 del PERI 2 de Tarragona, es va documentar un enterrament de les mateixes característiques, datat entre els segles IV i V dc (Macias *et al.* 2007, fitxa 615; Díaz 2006).

Aquesta variabilitat entre una datació i l'altra rauria, tal vegada, en el fet que la mostra analitzada havia patit alteracions ateses les fluctuacions continuades de la capa freàtica, que com ja hem dit, en el moment de l'excavació omplia el sarcòfag. Per aquest motiu, les dades de l'estudi ceramològic ofereixen una cronologia objectivament més fiable en aquest cas.

5. El gran edifici del costat occidental de la insula nord de la segona meitat del segle v

Aquesta fase només ha estat documentada a la zona oest de la *insula* nord,¹² ja que aquest sector ha estat l'únic on les edificacions dels segles VII i VIII no n'han comportat la destrucció i/o ocultació, si bé es troben en un alt grau d'arrasament que no permet precisions en quant a la seva funcionalitat. No obstant, l'estudi estratigràfic ha tret diverses reformes de l'edifici, si bé totes enquadrades dins la segona meitat del segle v dC.¹³

Un cop amortitzades les naus portuàries de la fase precedent es basteix una gran edificació de planta rectangular, definida per potents murs d'*opus caementicium* aixecats sobre banquetes de fonamentació del mateix tipus, de la qual tant sols hem pogut documentar-ne el costat meridional i part del límit occidental (fig. 6), ja que excedeix els límits de l'àrea ex-

cavada. Les mides conservades indiquen una llargada superior als 14,3 m i una amplada de més de 5 m, amb una compartimentació com a mínim en tres àmbits: A, B i C (fig. 4C-2).

L'àmbit A, situat a l'extrem occidental, té unes mides d'almenys 6,3 per 5 m, i a l'interior s'hi van documentar una successió de tres paviments superposats formats per capes compactades de palets de riu.¹⁴ Al costat est d'aquest àmbit es conservaven dues estructures de pedra i morter de calç que defineixen un possible accés porticat, amb una amplada de 2,3 m, i pavimentat en *opus signinum*.

L'àmbit B, amb una amplada d'uns 3,3 m limita pel costat occidental amb l'A, i està pavimentat en *opus signinum*. Sota aquest paviment, en un punt força central i amb una direcció nord-sud, hi discorria una claveguera de la qual també identificarem un forat de desguàs i un pou de registre amb coberta de llosa de pedra local tipus Mèdol. L'accés a aquest àmbit es feia a través d'una porta de 0,9 m de llum situada en el costat meridional.

Tot i que les estructures es troben força arrasades, pensem que aquest àmbit B hauria actuat de vestíbul de l'àmbit C, situat a continuació d'aquest pel costat est. La comunicació entre ambdós espais es feia per mitjà d'una porta amb una llum d'1,95 m, pavimentada amb lloses de pedra d'Alcover.

L'àmbit C, situat a continuació del B, presentava un passadís alineat axialment amb la porta d'accés, i també pavimentat amb lloses

12. Les cronologies de la *insula* nord-oest (carrer Manuel de Falla, 14), i que s'exposen en el present treball, es basen en bibliografia específica sobre estudis ceràmics. Cal apuntar, que en els treballs d'excavació duts a terme en aquesta *insula*, s'exhumaren un total de 352 monedes. A dia d'avui se n'està duent a terme l'estudi i catalogació, fet que pot comportar que en un futur aquestes cronologies podrien, o no, variar.

13. Dins del material procedent del nivell de terra que amortitza les estructures anteriors i que ens permet datar aquesta fase en la segona meitat del segle v dC, hi trobem contenidors amfòrics de producció bètica Keay 19A-B i 19C, lusitana Keay 23, africana Keay 25G i 25P, i també de procedència oriental LRA 1/Kellia 169, LRA 3, LRA 4A i M-273 de l'Àgora d'Atenes. Vaixella fina nord-africana del tipus TSA D formes Hayes 64, 86, 87A, 91A i 91B; però també del tipus paleocristiana grisa formes Rigoir 1a, 5b, 6, 15, 16 i 18a. De procedència nord-africana cal destacar també les llànties formes Atl. X, C2, Atl. VIII C1c-d-e i Atl. VIII C2c-d; la ceràmica de cuina africana formes Vila-roma 5.32 i Black top Lid D; i per últim les comunes africanes, formes Gi/Ca/8.4, M/Ca/1.10, M/Ca/1.14 i M/Ca/2.3. En darrer lloc, però no menys important, esmentem la ceràmica de cuina, on cal evidenciar les formes Ca/Gre/18.2, Cb/Gre/10.2, Cb/Gre/10.3, Cb/Gre/13.2, Cb/Gre/22 i Ca/Dau/6.

14. Per les seves característiques compositives, podria tractar-se d'un tram de via.

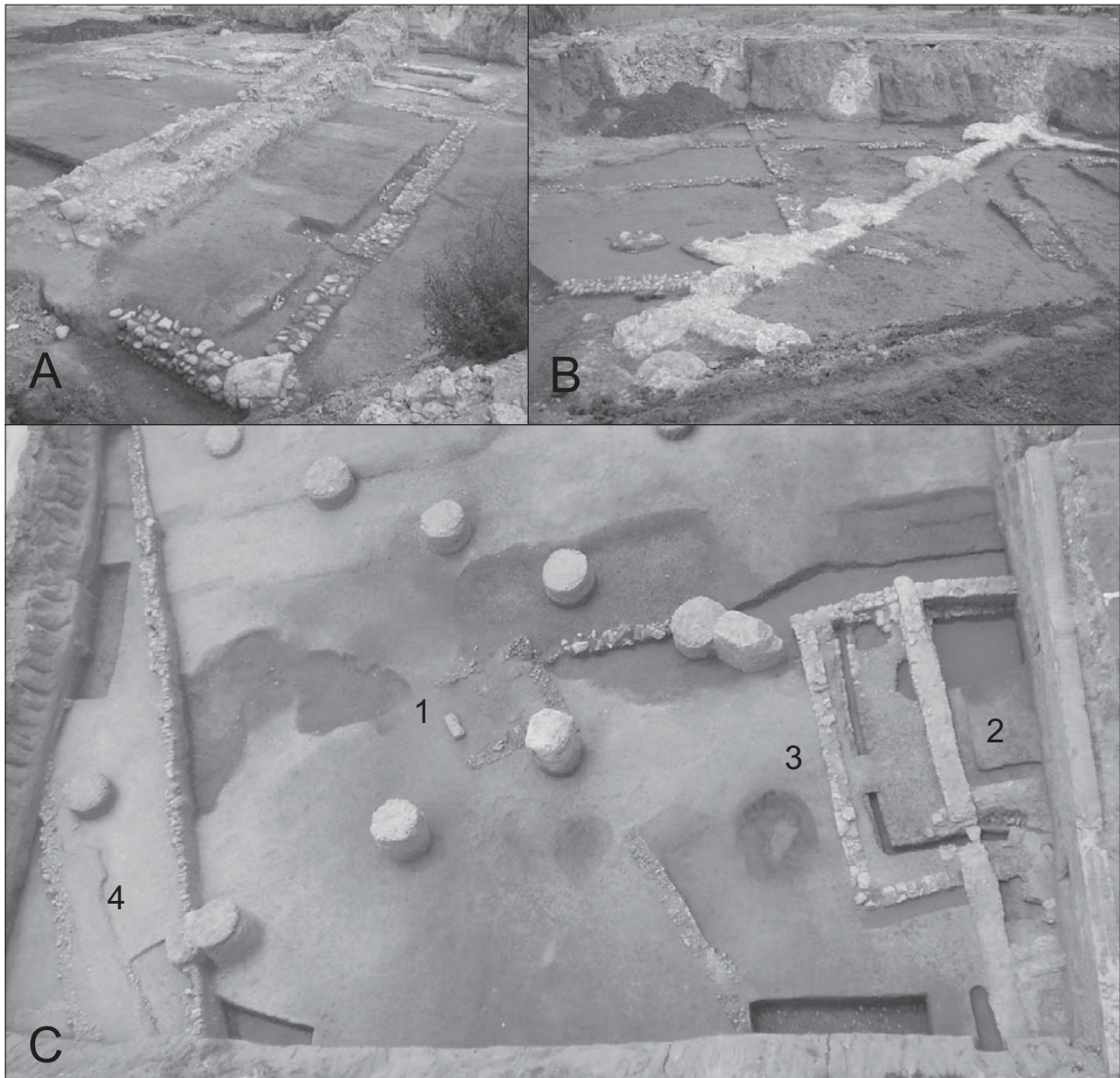

Figura 4. A. Magatzem portuari de la insula nord, segona meitat del segle v, vist des del costat sud-oest. B: magatzems portuaris de la insula nord, segona meitat del segle vi, vistos des del costat oest. C: gran edifici del costat occidental de la insula nord, segona meitat del segle v (1. nau portuària del segle v; 2. magatzem portuari de la segona meitat del segle v; 3. ampliació del magatzem C2; 4. via de finals del segle v).

de pedra d'Alcover.¹⁵ El límit d'excavació coincideix amb el límit nord d'aquest passadís, fet pel qual no podem saber què hi hauria en aquest punt. Tot i així, evidències de morter de calç ens fan pensar que aquest enllosat podria continuar vers aquesta direcció. Per

contra, al costat meridional d'aquest passadís i delimitat per un mur d'*opus caementicium*, s'hi documentà part d'un dipòsit rectangular pavimentat en *opus signinum*, amb unes dimensions d'1,6 m d'ample per més de 2,5 m de llarg.

15. En les estrats de colmatació d'aquest àmbit, es recuperaren diferents fragments de *tubuli* ceràmics cremats. Per aquest motiu, una de les hipòtesis interpretatives de la seva funcionalitat és que formés part d'un *balneum*, si bé les dades fragmentàries no permeten corroborar-la plenament.

Durant una reforma, també datada a la segona meitat del segle v dC,¹⁶ s'anul·la la clauveguera descrita i s'adossa a la cara sud dels àmbits A i B un nou espai rectangular de 8,8 per 2,4 m, en aquest cas pavimentat amb *opus signinum* i delimitat per murs bastits amb pedres i elements arquitectònics reaprofitats lligats amb morter de calç construïts sobre un fonament de còdols de riu i argila (fig. 4C-3).

6. L'ordenació urbanística de finals del segle v

A finals del segle v es va dur a terme una destacada ordenació urbanística d'aquest espai, en el marc de la qual es van definir tres grans illes articulades a partir de diverses vies (fig. 6). La primera via i de més amplada, que superava els 7 m, discorre pel costat oriental en sentit nord-sud i procedeix de la Necròpolis Paleocristiana. La segona discorre per la franja nord de l'excavació en sentit est-oest i té 2,5 m d'amplada. La tercera és paral·lela a la primera pel costat occidental, i la seva amplada superava els 6 m. La quarta via documentada es troba en la zona central del jaciment, paral·lela a la del límit septentrional pel costat sud, i té una amplada de 3,9 m. La cinquena, tot i que és una reforma d'una d'anterior, neix a tocar de l'extrem oest de la *insula* nord i presenta una direcció vers l'oest (fig. 4C-4). Tot i que es troba molt alterada pels processos urbanístics posteriors, la part conservada mesura uns 10 m de llarg per una amplada que oscil·la entre els 1,5 m a l'est i els 0,8 m a l'oest. En darrer terme, el tancament meridional de tot aquest sector

estaria definit per una via paral·lela a la línia de costa, que no hem arribat a documentar als solars intervinguts, procedent del costat est/nord-est.¹⁷

D'aquesta manera, l'illa identificada a la banda nord té unes dimensions de 31,5 per 57,9 m, la situada just al sud tindria unes dimensions¹⁸ de 77,5 per 62 m, mentre que per a la situada a l'oest de la primera se'ns fa difícil precisar-ne uns límits que no vagin més enllà de la mera suposició.

Dintre de l'illa definida al nord, i afaçanat a la via del costat occidental, es va construir un mausoleu de planta rectangular de 5 per 5,6 m. Les parets estaven obrades en *opus caementicium* i tenien una amplada entorn 0,7 m. A l'interior s'hi va localitzar un sarcòfag que contenia una inhumació adulta i, adossat al mur meridional per la cara externa, vam documentar-ne una altra, infantil, dins una estructura de *tegulae* de doble vessant (fig. 5C).

Pel que fa a la *insula* oest, es documentà una petita àrea cementirial un cop els diferents espais de les fases anteriors van perdre la seva funció primigènia. En concret s'hi localitzaren sis enterraments en fossa simple, dos d'ells espoliats.¹⁹ Un dels enterraments correspon a un adult masculí (40-45 anys)²⁰ en decúbit supí i orientació oest-est, amb el braç dret flexionat amb la mà a nivell del colze esquerre, i el braç esquerre semiflexionat amb la mà a l'abdomen. També es va localitzar un infant²¹ (3-4 anys i sexe indeterminat) amb orientació nord-sud i un adolescent femení²² (entorn els 12 anys) amb orientació oest-est, ambdós en decúbit supí i amb els braços recollits sobre l'abdomen. La darrera inhumació correspon a

16. Aquesta fase s'ha datat a partir de criteris estrictament estratigràfics.

17. I que ja ha estat reflectida a la planimetria de Tàrraco (Macias *et al.* 2007).

18. Seguint la restitució hipotètica, ja que les vies que la delimiten pels costats est, oest i sud no van ser localitzades, ja que es troben fora dels límits de la nostra actuació.

19. Identificats a la intervenció com UF 2 i UF 6 (Roig 2018).

20. Identificat a la intervenció com UF 1 (Roig 2018).

21. Identificat a la intervenció com UF 3 (Roig 2018).

22. Identificat a la intervenció com UF 4 (Roig 2018).

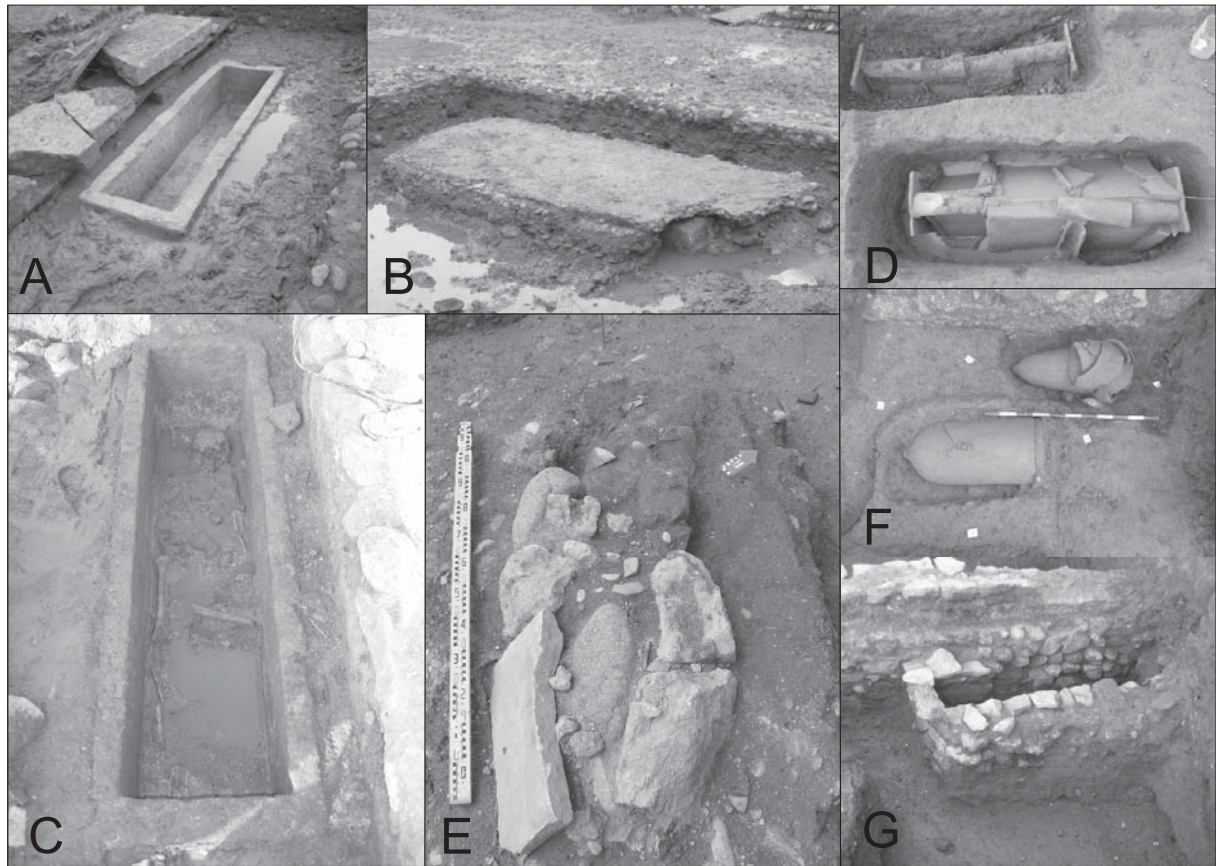

Figura 5. A i B: estructura funerària amb sarcòfag (primera meitat del segle v); C: sarcòfag del mausoleu de l'illa nord (finals del segle v); D, E i F: tipus d'enterraments de mitjans-finals del segle vii.

un enterrament infantil de sexe indeterminat i d'uns 18 mesos de vida²³ que es trobava també en decúbit supí amb orientació nord-sud, però

amb els braços plegats sobre l'abdomen i les cames semiflexionades vers el seu costat dret (Armentano 2019).²⁴

23. Identificat a la intervenció com UF 5 (Roig 2018).

24. Segons les conclusions de l'estudi antropològic realitzat per la doctora Núria Armentano es poden arribar a les conclusions següents:

“Les restes corresponen a quatre inhumacions de tipus primari, un home d'uns 40-45 anys, una adolescent amb una edat propera als 12 anys, i dos infants d'entre el primer any i els 4 anys de vida.

A excepció de les restes de l'esquelet de la UF3 (infant de 3-4 anys d'edat) s'han observat alteracions patològiques o anomalies esquelètiques en tots els altres individus. Aquestes es caracteritzen per manifestar-se en forma de fenòmens porosos, ja sigui amb les habituals cribres orbitàlies parietals/occipitals i femorals, com en forma de periostitis i formacions exostòsiques. Aquestes alteracions són habituals en restes paleoantropològiques d'individus no adults, i suggereixen desordres d'etiologia metabòlica carencial o infecciosa, no estranyes en el passat.

Més destacades són les lesions de les restes esquelètiques de la UF4 (nena d'aproximadament 12 anys d'edat), que suggereixen una patologia no habitual en contextos arqueològics com podria ser la talassèmia *minor*. Les talassèmies són un grup heterogeni d'anèmies hereditàries de gravetat variable. Els signes i símptomes de la talassèmia poden incloure fatiga i debilitat, creixement lent i deformat als ossos.

L'únic esquelet adult estudiat del grup correspon a un home de més de 40 anys, que per les característiques morfològiques descrites de cintura pèlvica, a la columna vertebral dorsal, i a les extremitats inferiors, es suggereix que podria haver desenvolupat la pràctica eqüestre de forma habitual o molt continuada.” (Armentano 2019).

7. Els magatzems portuaris de la insula nord (segona meitat del segle VI)

Durant la segona meitat del segle VI es construeix a la *insula* nord,²⁵ definida pels vials descrits anteriorment, un gran magatzem portuari de planta quadrangular articulat entorn d'un pati central. Els murs són d'*opus camentici-um* amb fonamentacions a base de tres filades de còdols de riu amb fang, disposats a mode de pseudo *opus spicatum*. Pel que fa als paviments, el pati central disposava d'un terra en *opus signinum* al pati central, mentre que a la resta d'estances trobem paviments de terra batuda barrejada amb morter de calç o de sorres i graves compactades (fig. 6).

Les dimensions de l'edifici són de 39,3 per 31,7 m, i limita amb les vies dels costats est i sud, tot respectant l'àrea del mausoleu construït arran de la via occidental. No obstant, el límit septentrional d'aquest nou edifici es va construir ocupant part de la via que originalment delimita aquesta illa pel costat nord (fig. 4B), ja que alguns dels murs d'aquest edifici es basteixen sobre l'antic paviment viari. L'espai central que articula aquest edifici mesura 5,4 per 9,2 m, i els diferents àmbits, de planta quadrangular, tenen unes amplades entorn dels 4-5 m, si bé alguns arriben als 6 i 8 m.

Cal esmentar també la instal·lació, a l'altra banda de la via oriental, d'un edifici del qual només tenim part de la façana que dona al vial. La dada destacable és que construir-lo va implicar reduir l'amplada de la via, ja que envaeix parcialment la franja est, i la redueix de 7 a 3,5 m.

Al sector occidental de la *insula* nord, i després d'un moment d'abandonament, enderroc²⁶ i espoli de part de les estructures precedents, es definí un nou àmbit amb una llargada entorn dels 10 m i una amplada mínima de 4,5 m. Físicament aquest nou espai ocupà el mateix lloc on hi havia hagut els àmbits A i B (*vide supra*) i, de fet, utilitza part dels murs d'aquestes estances com a fonamentació dels nous. Aquesta nova construcció serà pavimentada amb un sòl a base de terra batuda.

8. Les construccions de la segona meitat del segle VII de la insula sud

8.1. Els magatzems portuaris

Durant la segona meitat del segle VII dC es construeixen dos nous magatzems portuaris a l'illa meridional²⁷ (fig. 6), un a tocar de la via que la delimita pel costat nord, i l'altre a la zona

25. Entre el material procedent dels nivells constructius d'aquesta fase, que ens ha permès establir la datació d'aquesta reforma, trobem vaixel·la fina nord-africana del tipus TSA D formes Hayes 87A, 94, 97, 103B i 106. Del grup dels contenidors amfòrics trobem exemplars de producció africana tipus Keay 55A i 57, i de la zona de la Mediterrània oriental àmfores de Gaza LRA 4B i de Turquia LRA 3, a més d'un exemplar del tipus Cisterna de Samos. Cal destacar també les ceràmiques de cuina, ja que són aquestes les que ens han permès definir millor aquest moment. En concret, les cassoles altes Ca/Gre/33, Ca/Gre/33.25, Ca/Gox/35.5-35.8; i l'olla Oc/Gre/30. Unes peces predominants en els conjunts de segona meitat segle VI dC (Macias 1999, 42).

26. El material ceràmic recuperat tant dels nivells d'abandó com d'enderroc, no ens ha aportat cap element que ens hagi permès poder fer algun tipus de més precisió cronològica associada a aquest moment.

27. En aquest cas, hem recuperat un conjunt ceràmic força destacable pel nombre i la varietat tipològica de la vaixel·la, que ens proporciona aquesta datació. No obstant, tenim produccions que no sabem si es troben com a elements residuals o d'un ús prolongat en el temps, o bé que la seva producció hagi d'ampliar-se fins aquest període. D'aquesta manera, si ens centrem en les peces que serveixen per precisar la cronologia de la fase, hem d'esmentar vaixel·la fina nord-africana del tipus TSA D4, amb la forma Hayes 105, i també estan presents altres formes de la fase tardana d'aquesta producció, com les Hayes 88/99, 99 i 109B, que arriben en alguns casos a inicis del segle VIII, sobretot per al cas concret de la forma Hayes 109B. Hem d'afegir, en darrer terme, la troballa d'una llàntia del tipus Plain orange class 11, i una altra del tipus Plain orange class 15, ambdues ben datades al dipòsit 30 de Saraçhane (Turquia) a la segona meitat del segle VII (Hayes 1992).

centremeridional. Els límits d'aquests edificis excedien els límits de l'excavació, de manera que se'n desconeixen les dimensions exactes. El primer es troba ocupant l'angle nord-est d'aquesta *insula*, amb façana a la via que separa ambdós espais, i el segon es conserva parcialment a l'extrem meridional. El primer té unes una longitud de 20 m i una amplada documentada d'11 (tot i que podia arribar fins als 16 m), i el bastit en el sector meridional de l'illa sud té una longitud de 8,6 m i una amplada documentada de 13 (podent arribant fins als 18 m).

Quant a la tècnica constructiva, l'edifici es basteix sobre banquetes de fonamentació que formen un pseudo *opus spicatum* de tres o quatre filades, construïdes amb còdols de riu lligats amb fang, o bé alternant còdols de riu amb pedres de mida mitjana. Per sobre s'hi aixequen els murs d'*opus caementicium* encofrats amb taulons de fusta. Els angles d'unió entre els murs, les cantonades i les portes estan reforçades amb carreus.

Per l'estat de conservació, l'edifici que millor es pot definir a nivell de planta és el que ocupa l'angle nord-est de la *insula*, afaçanat pel costat nord a la via que separa les *insulae* nord i sud.

La franja occidental d'aquest edifici és un espai allargat de 20 per 4,4 m d'amplada, amb una porta oberta a la via, i que serviria de passadís distribuïdor o accés a les diferents estances que s'hi obren al costat est, i que formen una bateria d'habitacions amb una llargada documentada de 6,3 m (que podia arribar als 11 m), i una amplada mitjana de 5 m, amb excepció de l'àmbit que ocupa l'angle nord-est, de 7,5 m.

Quant a l'edifici situat a la zona meridional, l'estructura sembla anàloga a la que acabem de descriure, amb un àmbit allargat que flanqueja el costat occidental, al qual s'obren habitacions que tenen unes mides entorn dels 3 per 5 m de costat. Malauradament, el grau de destrucció d'aquest edifici és més gran i no se'n pot definir gaire la planta, si bé és l'únic dels dos que conservava *in situ* els paviments originals, d'*opus signinum*. Respecte a les pavimentacions del magatzem situat a l'angle nord-est de la *insula* sud, els paviments originals havien estat desmuntats, però entre els reblliments constructius de la fase posterior es van recuperar nombrosos fragments matxucats d'*opus signinum*. Amb aquestes dades, podem pensar que, si no totes, diverses habitacions d'aquest edifici foren pavimentades amb aquest tipus de morter.

Entre els contenidors amfòrics hem d'esmentar els envasos nord-africans, presents amb les formes Keay 61, dominats per la variant més tardana, la 61A, juntament amb els tipus Keay8A, 61/8A, Cartago 58 i *Spatheion*/Keay 26G. Es completa el context amb les importacions orientals, entre les quals hem identificat àmfores de Gaza LRA 4C, d'Egipte LRA 7, de Samos amb el tipus Cisterna de Samos, de Palestina amb la LRA 6 i la Baggy shape 7B, i de la zona de Cilícia, nord de Síria o Xipre la LRA 1 tardana. Es completa el conjunt de les àmfores amb les produccions locals o regionals del tipus Tardà B, i les àmfores globulars característiques d'aquest període, de procedència incerta. Finalment, i no menys important per la seva procedència i les dades que proporcionen, hem d'esmentar la ceràmica comuna, amb importacions bizantines com les cassoles baixes (Cb/Or) tipus 6, 6.2, 6-7, o les olles de cocció també bizantines (Oc/Or) tipus 60, 62, 63, 64, 66.2, 66.3, 66.4 i 67.3, ambdues tipologies sistematitzades per J. M. Macias (1999). També hem recuperat ceràmica comuna d'origen palestí, concretament cassoles altes i baixes i tapadores, i ceràmica de producció sarda, concretament cassoles altes (Ca/Sard) dels tipus 8.6 i 8.9 i una tapadora. Es completa el grup de la ceràmica comuna amb la de partícules daurades, present amb les cassoles 5 i 5-6 (Ca/Dau) i una tapadora, a les quals hem d'afegir la ceràmica grollera reduïda i oxidada. Del primer grup tenim la cassola Ca/Gre/36.2, i les olles de cocció (Oc/Gred) forma 16.8, 23.3, 28.2, 47, 53-54, 55 i 55.3. Del grup de la grollera oxidada hem de mencionar les cassoles baixes (Cb/Gox) formes 14.2, 36.4, 47 i 47.2, les olles (Oc/Gox) de la forma 24, i els *dolia* (D/Gox) dels tipus 1.3 i 4. Per últim, hem de mencionar la presència d'un nou tipus de cassola alta de la forma Ca/Gre/50 (Rodríguez i Macias 2016) i la recuperació d'un *Late Roman Unguentarium*, que ens acaben de confirmar la datació d'aquesta fase a la segona meitat del segle VII dC.

Val a dir que algunes d'aquestes peces, molt significatives pel que fa a la cronologia, com és el plat de TSA D4 Hayes 105, i l'olla oriental del tipus Oc/Or/64, es van recuperar directament del desmuntatge parcial d'un dels murs del magatzem. Així, havent documentat bé aquestes ceràmiques al mencionat dipòsit 30 de Saraçhane en un context datat a partir del 650 dC, ens marca un clar *terminus post quem* per a la construcció dels edificis de *Tarracona*.

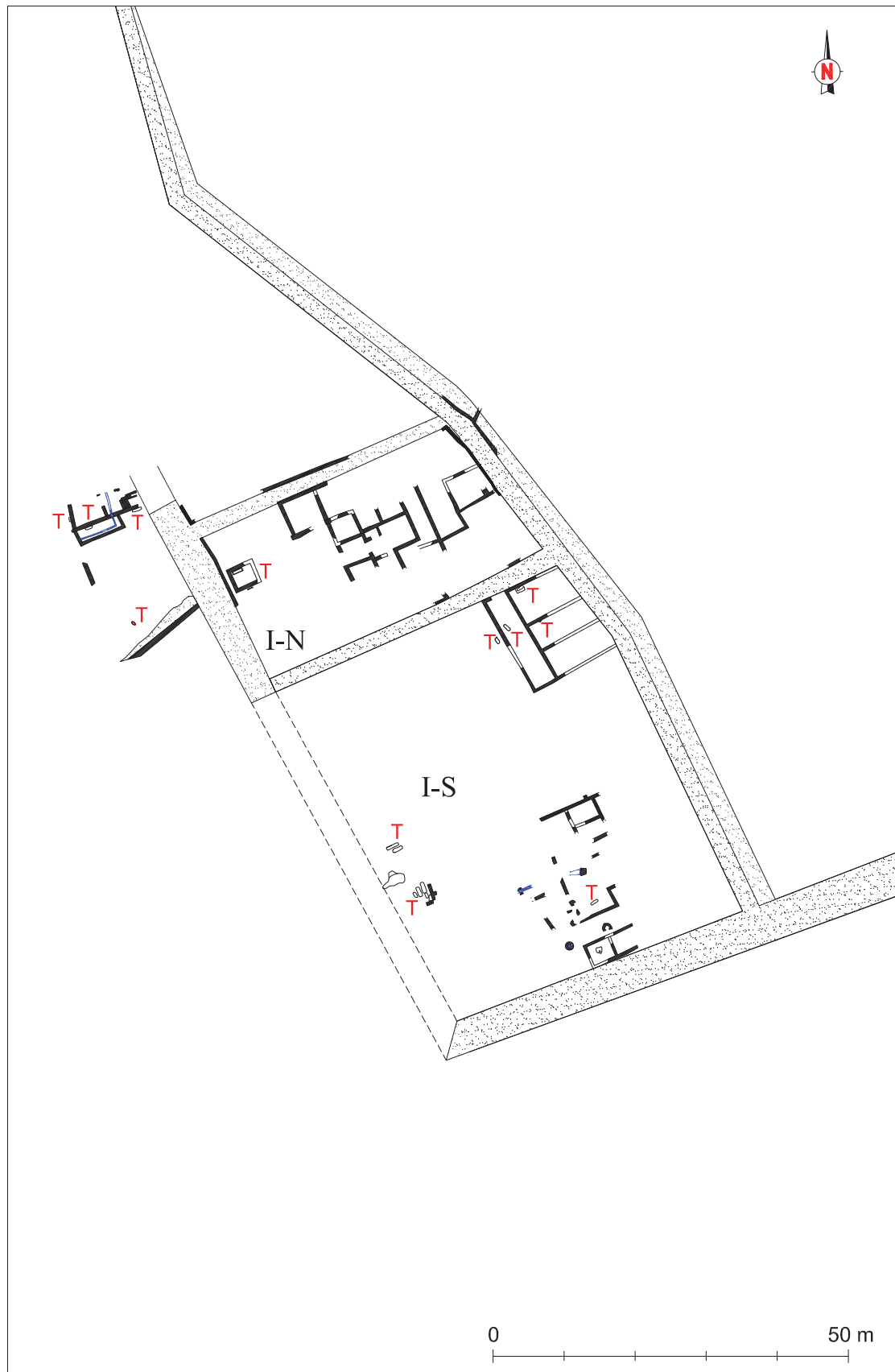

Figura 6. Planta general de les restes pertanyents a les fases de final del segle v (insula nord, costat esquerre) i vi dC (insula nord, costat dret). També indicats els enterraments de l'ús com a necròpolis (amb una T) un cop s'amortitzen aquests edificis (arxiu: Codex i A priori).

En darrer terme, i molt probablement relacionat amb aquesta fase edilícia, malgrat la seva distància, hem d'esmentar les estructures localitzades a l'angle sud-oest de la *insula* sud. Es tracta de les restes d'una construcció que recorda tipològicament els magatzems de la zona nord de la *insula*, de la qual es va identificar un segment de mur en *opus caementicium* amb paviment interior de morter i mitja canya.²⁸

8.2. Les construccions al límit meridional de la *insula* sud

Les darreres evidències d'aquesta fase es localitzen a tocar del traçat de la via que, hipotèticament, definia el costat meridional d'aquesta *insula*, a partir de la qual es trobaria la línia de la costa (fig. 6). Es va documentar un espai buit situat entre la façana nord d'un nou edifici i la façana sud del magatzem portuari que acabem de descriure, on s'hi va construir un pou definit per un muret perimetral de pedres mitjanes, un forn de planta circular del qual es va documentar un segment i, en relació amb aquest, un paviment de terra compactada rematada per una capa prima de morter en la qual hi havia diversos encaixos de pal.²⁹

L'edifici, aixecat damunt on s'havia dipositat l'enterrament en sarcòfag ja descrit i sobre l'antic mur del front marítim altimperial, tindria la façana sud alineada amb la via que delimita per aquest costat la *insula*, i presenta almenys dues estances. La de l'extrem oest, amb unes mides de 4,1 per 4,7 m de costat, i l'adjacent, amb una longitud de 4,1 m i una amplada incerta, ja que es perd sota el límit de l'excavació. Cal destacar que només es conservaven els fonaments de les parets, de 60 cm d'amplada i fetes a base de còdols de riu de mida mitjana-

petita lligats amb morter de calç. L'àmbit del costat oest conservava a l'angle sud-est una estructura de planta triangular formada per una solera amb un *bipedal* i altres materials constructius com *imbrices* reaprofitats, i a la zona central un encaix cilíndric de 36 cm de diàmetre associat a un paviment o preparació de paviment format per una capa d'argila compacta. En l'àmbit del costat oriental es van documentar diverses reformes, i en relació al paviment original de terra compactada rematat per morter de calç i reparacions posteriors, diversos retalls de funcionalitat indeterminada.

9. El desmantellament dels magatzems portuaris i l'ús funerari del lloc

En un moment que hauríem de datar entre la construcció dels magatzems portuaris amb parets d'*opus caementicium* que acabem de descriure, construïts a partir de mitjan segle VII, i les darreres grans edificacions, que es daten cap a finals d'aquesta centúria o a inicis del segle VIII, la *insula* sud és ocupada com a zona d'enterraments de baixa intensitat, onze en total que es situen en tres zones (fig. 6).

La primera, sobre la superfície de l'antic magatzem portuari del quadrant nord-est d'aquesta *insula*, i seguint els eixos marcats per aquestes edificacions. A la cantonada d'un àmbit del magatzem hi localitzarem un enterrament en *forma* que aprofita com a una de les parets un dels murs d'*opus caementicium* de l'edifici portuari enderrocat, amb un adult masculí en decúbit supí i orientació oest-est.³⁰ També dos túmuls rematats per una cobertora a base de pedres, fragments d'àmfora i de

28. Es situava sota la grua col·locada per construir l'edifici que ocupa la parcel·la 27 A-B en la zona d'excavació de la parcel·la 27 B-C. Per aquest motiu, no es va poder ampliar l'àrea intervinguda i completar les dades.

29. A l'interior d'un d'aquests encaixos/forats encara es conservava la base de fusta del pal.

30. Identificat com UF 4 a l'excavació de la parcel·la 27A-B (Díaz i Gimeno 2013), i que va ser datat amb el sistema C14 gràcies al finançament del Servei d'Arqueologia de la Generalitat. La cronologia derivada d'aquesta datació va preferirment del 401 al 541 dC (calibratge 2s amb 95,4 % de probabilitat) o del 487 al 534 (calibratge 1s amb 40,3 % de probabilitat).

lloses amb sengles dones adultes en decúbit supí (fig. 5E),³¹ i un nounat en decúbit lateral dret en fossa simple associat a una de les dones enterrades en túmul, tots amb orientació nord-sud.³² També es documentà un segon nounat, dins un contenidor amfòric del tipus LRA 4, en decúbit lateral dret i orientació oest-est.³³ Respecte a la datació d'aquestes inhumacions, d'una banda comptem amb alguns anàlisis per C14, que ofereixen una datació un tant dispar, ja que l'enterrament en forma que s'ubica en un dels àmbits de l'antic magatzem, quan aquest està en desús i/o enderrocat, ofereix una cronologia preferentment entre el 401-541 dC, i la dona adulta en túmul associada al nounat, una datació a partir del segon quart del segle VI fins a finals d'aquest o inicis del VII. No obstant, estratigràficament aquests enterraments són clarament posteriors al desmantellament, almenys, dels paviments i potser de les parets, del magatzem datat a partir de mitjan segle VII dC. A més, el context ceràmic recuperat dels estrats afectats per l'excavació de les fosses dels enterraments indicarien una cronologia no anterior a finals del segle VI o inicis del VII, com indica la presència de contenidors amfòrics Keay 61/8A, Keay 62, Cartago 58, LRA 4C i globulars de fons umbilicat. Novament es troben aquestes contradiccions entre

la cronologia aportada per les datacions del C14 i les estratigràfiques/ceramològiques, i de nou podem plantejar que les afeccions de les mostres ateses les fluctuacions de la capa freàtica o les filtracions de sofre i altres materials de la indústria que durant moltes dècades s'hi assentà just al damunt (Sofrera Pallarès), puguin haver condicionat la idoneïtat de les mostres.

Passant cap al sector sud-est d'aquesta *insula* es va documentar el quart enterrament, una dona adolescent en decúbit supí dins fossa simple o orientació nord-sud,³⁴ que va ser datat pel sistema de C14, amb una cronologia que va de mitjan segle VII a finals d'aquella centúria o inicis de la següent, una cronologia que coincideix amb la datació estratigràfica.

Finalment, a tocar de la construcció d'*opus caementicium* del sector sud-oest de la *insula*, es va localitzar una zona amb alta densitat d'enterraments. Es va documentar una mena de retall o fossa votiva de la qual es van recuperar restes d'equis, ovis, cans i bòvids, així com vaixelles diverses.³⁵ Just al sud-est de la fossa s'agrupaven cinc enterraments,³⁶ tots amb una orientació nord-sud: dues dones adultes en decúbit supí dins una fossa amb caixa de doble vessant formada per *tegulae*,

31. Identificades com a UF 1 i UF 2 a l'excavació de la parcel·la 27A-B (Díaz i Gimeno 2013). Amb el finançament del Servei d'Arqueologia de la Generalitat es va fer una datació per C14 de la UF 2, que va determinar una cronologia situada preferentment entre el 527 i el 609 dC (calibratge 2ç amb el 66,1 % de probabilitat) o entre el 535-596 dC (calibratge 1ç amb el 60,5 % de probabilitat).

32. La UF 3, associada a la UF 2 de l'excavació de la parcel·la 27A-B (Díaz i Gimeno 2013).

33. Identificat com UF 5 a l'excavació de la parcel·la 27A-B (Díaz i Gimeno 2013).

34. Identificat a l'excavació de la parcel·la 27 B-C com UF 3 (Díaz i Roig 2017). Amb el finançament del Servei d'Arqueologia de la Generalitat es va fer una datació per C14 de la UF 2, que va determinar una cronologia situada preferentment entre el 642 i el 714 dC (calibratge 2ç amb el 86,2 % de probabilitat) o entre el 651-683 dC (calibratge 1ç amb el 68,3 % de probabilitat).

35. Cassoles dels tipus Cb/gox/15 i Ca/gre/50, olles d'importació orientals Oc/or/64, o àmfores orientals LRA 2 i 4, africanes Keay 61/62 i 62/8A, sud-hispàniques Keay 13A, globulars, i una copa de TS Hispànica tardana forma 37, que confirmen la datació entre el segle VII o inicis del VIII.

36. Tots aquests enterraments es trobaven totalment coberts per una fina capa de llims que s'havia anat filtrant a l'interior dels contenidors, a causa de les fluctuacions de la capa freàtica que ja s'ha explicat. D'aquesta manera, quan s'enretirava la coberta, quedava el negatiu de la doble vessant de teules o del volum de l'àmfora, a la capa de llims que havia ocupat tot el volum intern buit.

imbrices i *bipedales* reaprofitats,³⁷ i tres enterraments infantils o nounats en àmfora,³⁸ un dins una africana Keay 4, un dins una sud-hispànica Keay 19A-B, i el tercer en una africana Keay 36B (fig. 5F).

A poca distància, al nord del dipòsit votiu, s'hi localitzaren dos enterraments femenins adults més, en decúbit supí i orientació oest-est, dins una fossa amb caixa de doble vessant també formada per *tegulae*, *imbrices* i *bipedales* reaprofitats (fig. 5D).³⁹

Ens trobem en aquest punt amb el fet que aquesta tipologia d'enterraments adults difereix de la resta d'aquesta fase documentats al jaciment, i que tipològicament es relacionen amb els documentats al sector de la Necròpolis Paleocristiana i en altres excavacions properes com la de la parcel·la 21 del PERI 2 datats als segles IV i V. També les àmfors semblen indicar una datació més baixa, amb unes datacions que van del segle III al V en el cas de la Keay 4, pròpia dels contextos del segle V la Keay 36, i una datació que va de mitjans del segle IV a finals del V o inicis del VI la Keay 19A-B.

Però el material recuperat dels estrats on s'excaven les fosses de les tombes indiquen una datació que s'ha de situar entre el segle VII i els inicis del VIII.⁴⁰ A més, tot i que poc

nombrosos, hi han paral·lels documentats a l'àrea de Girona d'època tardoantiga d'aquest tipus de sepultures, si bé a partir del segle VI tendeixen a la desaparició (Nolla *et al.* 2016, 208).

10. Darreres construccions tardoantigues: la reforma de finals del segle VII - inicis del VIII

En un moment que no podem precisar a partir del material recuperat, però que arran de les dades estratigràfiques creiem que caldria situar a les acaballes del segle VII o a inicis del segle VIII, es produeix una gran reforma d'aquest espai.⁴¹ Els magatzems portuaris construïts amb murs d'*opus caementicium* es troben totalment anul·lats i en part anorreats i ocupats per alguns enterraments, i en aquesta darrera gran actuació quedaran coberts per l'extensió de nous rebliments de terra per tal d'establir la plataforma constructiva d'uns potents edificis (fig. 7). Aquests nivells anul·len les vies que delimiten l'illa nord pel costat septentrional i occidental, i a més són els que contenen part del material constructiu enderrocat, com ara fragments d'*opus caementicium* o del *signinum* dels paviments de la fase anterior.

37. Correspon a les UF 5 i 6 de l'excavació de la parcel·la 27 C-D (Díaz i Roig 2017).

38. Corresponents a les UF 8, 9 i 10 de l'excavació de la parcel·la 27 C-D (Díaz i Roig 2017).

39. Correspon a les UF 4 i 7 de l'excavació de la parcel·la 27 C-D (Díaz i Roig 2017). També es caracteritzaven per tenir tot el volum intern del contenidor ocupat per una capa de llims fina que s'hi havia anat filtrant, com en els anteriors.

40. Entre el material recuperat destaquen àmfors Keay 52, Keay 61/8A i Keay 62, LRA 1, 2, 4 i 7, àmfors globulars, i vaixella comuna amb produccions importades orientals (Oc/or/64), africanes (G/ca/2) i de producció tal vegada local o regional (Ca/gre/50, Cb/gox/15, Oc/gox/15.2).

41. De fet, la composició del conjunt ceràmic recuperat dels rebliments constructius d'aquesta fase no difereixen dels de la fase precedent. La cultura material reflectida a través de la ceràmica no mostra un canvi substancial en relació amb els materials que hem datat dins la segona meitat del segle VII, de manera que la cronologia d'aquesta darrera fase constructiva l'hem de fer emprant com a *terminus post quem* la datació de la fase prèvia.

També voldríem apuntar una sèrie d'observacions a partir del conjunt ceràmic associat a aquestes darreres construccions. En primer lloc destacar el gran volum d'àmfors globulars recuperades en relació amb altres produccions, amb les quals trobem una vora de la forma Hayes 109C en TSA D que, segons M. Bonifay, no pot ser anterior a finals del segle VII (Bonifay 2004, 189), i també la identificació d'una llàntia siciliana tipus Provoost 110 (variant A o B) que sabem que es comença a produir localment al segle VI dC, tot i que no serà fins al segle VIII que es comercialitzarà pel Mediterrani, tal i com han evidenciat els exemplars recuperats a Pianabella (Ceci 1992, 754), a la Curia (Morselli i Tortorici 1989, 305-310) i a la Crypta Balby (Ceci 1992).

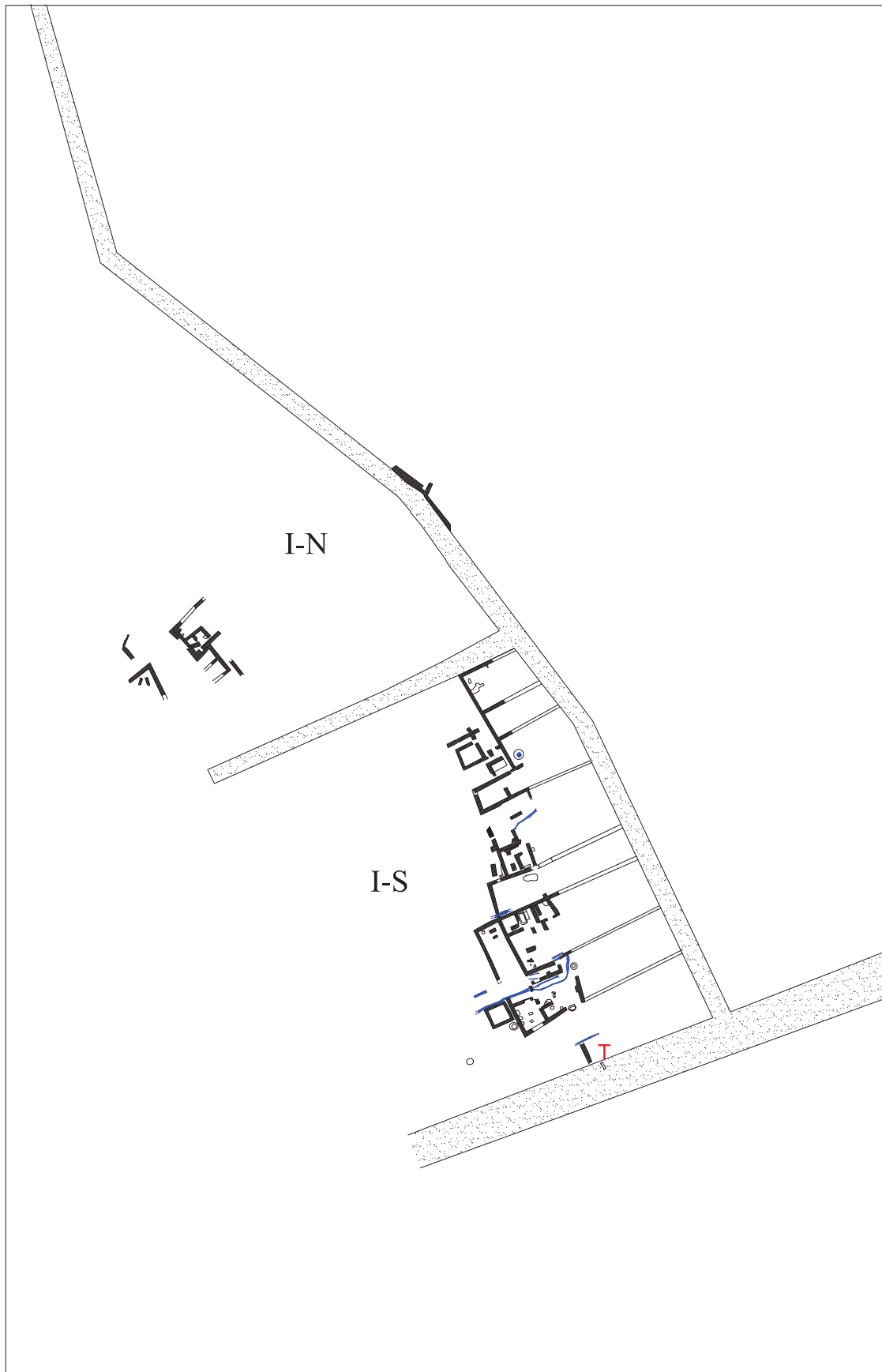

Figura 7. Planta general de les restes pertanyents a les construccions de finals del segle VII - inicis del VIII dC (arxiu: Codex).

10.1. El conjunt arquitectònic de la insula nord

Al sector septentrional, corresponent a l'illa nord, les restes d'aquest període es situen en el costat oest, parcialment sobre l'antiga via (fig. 8A). Es tracta d'un conjunt o bateria de petits àmbits quadrangulars que tenen unes dimensions d'entre 2,2 i 3,9 m, connectats per un passadís estret de 0,8 m i disposats sobre l'àrea ocupada inicialment pel mausoleu del segle v. Una dada que s'ha de destacar és que l'ordenació no s'ajusta als eixos marcats en les fases anteriors, i segueixen una orientació esbiaixada respecte als edificis i les vies precedents. Paral·lelament, a pocs metres a l'oest d'aquestes estances i sobre el paviment de la via anul·lada, s'aixequen dues habitacions de les quals tan sols es conserven dos angles, molt arrasats. Tot i així es va poder comprovar que aquests murs foren bastits amb pedres carejades, blocs reaprofitats i carreus de reforç, lligat amb fang i formant un pseudo *opus africanum*.

10.2. El gran edifici portuari de la insula sud

El període d'ús com a necròpolis d'aquesta àrea es va veure anul·lat en estendre nous rebliments de terra que establien una nova plataforma constructiva, i que van anul·lar part dels murs del magatzem portuari precedent i els paviments d'*opus signinum*.⁴² Allà on els antics murs els hi eren profitosos, es van mantenir i es van emprar com a fonaments per a les noves parets, que com ja hem dit es caracteritzen per l'ús de la maçoneria de pedres irregulars carejades i fang, amb elements reciclats com antics blocs de pedra, i que té les cantonades i

els trams més llargs reforçats amb carreus. Els paviments que s'estenen són de terra batuda barrejada amb graves, o bé de petits còdols de riu, i la funcionalitat dels nous àmbits sembla venir determinada per alguns elements conservats, com ara un forn de vidre al qual estava associada una superfície de treball, un motlle i nombroses restes d'escòria, un pou, una altra estança amb un altre forn⁴³ i un nivell de treball format per restes de cendres trepitjades, i altres habitacions aïllades. És a dir, sembla que ens trobem davant de construccions destinades a acollir activitats productives.

Aquestes dades es poden corroborar arran de la troballa del gran edifici de l'extrem meridional del jaciment, aixecat de manera contemporània. Es tracta d'una gran construcció (fig. 8B) que només aprofita, parcialment, el mur de façana septentrional del magatzem portuari documentat al sud de l'illa. És de planta aproximadament rectangular, amb una longitud de 27 m i una amplada que supera els 17 m, tot i que podria arribar als 33. Hem pogut localitzar les façanes dels costats nord, oest i sud, així com dues portes de 3,2 m de llum, una oberta a l'oest i l'altra al sud. De fet, sota la porta sud es va documentar un dipòsit fundacional, un retall rectangular revestit per un muret de pedres mitjanes lligades amb fang de 96 per 158 cm de costat, a l'interior del qual s'hi documentà una gran quantitat de cendres, fauna, i ceràmica diversa, entre la qual hi havia dues copetes de vidre i un exemplar gairebé sencer d'àmfora spatheion/Keay 26G.⁴⁴

L'edifici està definit per potents murs de maçoneria de pedres carejades, algunes autèntics carreus, i elements reaprofitats com ara blocs de pedra picada, peces decoratives, o morters de marbre lligat amb fang. Aquests paraments compten amb reforços de carreus

42. Trencats i abocats com a part d'aquests rebliments, com ja hem mencionat.

43. No es van localitzar evidències del que es treballava en aquest forn.

44. A més de àmfors africanes Keay 61/62A i 61/8A, i Cartago 58, àmfors orientals LRA 1, 2, 4, 7, i àmfors globulars de producció incerta; dues copes i quatre gotets de vidre, dues monedes il·legibles, TSA-D forma Hayes 61 i 99, i importacions de vaixel·la de cuina oriental formes Oc/gre/2.6, 53-54 i 64, que tot plegat ens indiquen una datació centrada en un moment avançat del segle VII o ja en el segle VIII.

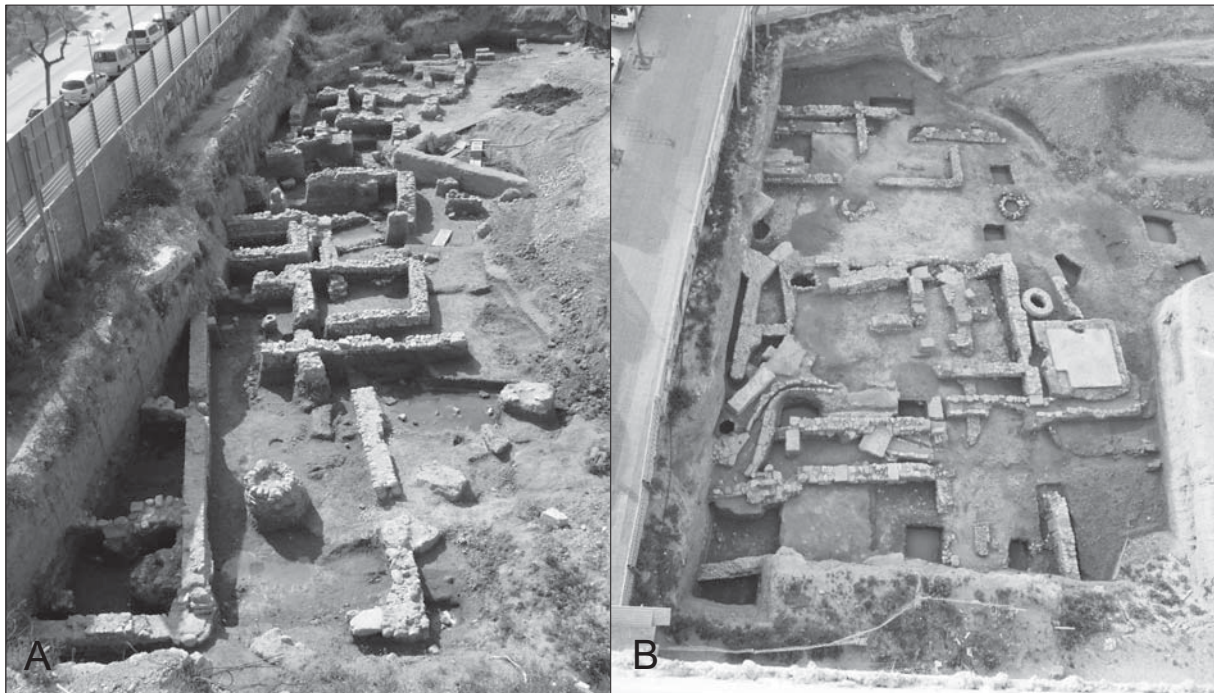

Figura 8. Vista general dels edificis documentats a l'excavació de la insula sud. A: restes documentades en la franja septentrional (parcel·la 27A-B) vistes des del nord, en el límit de les parcel·les 23 i 27A. B: restes documentades a l'extrem sud dels solars excavats (parcel·la 27C-D) vistes des del nord –edifici de la parcel·la 27B– (arxiu: Codex).

als angles i al llarg del tram, a mode de pilars de reforç rítmicament separats uns 2,5 m, formant un pseudo *opus africanum*. L'amplada d'aquests murs es troba entre 72 i 80 cm, i la seva tècnica constructiva difereix dels murs de compartimentació interna de l'edifici, que si bé tenen la mateixa amplada, estan fets majoritàriament amb maçoneria de pedres de mida mitjana-petita irregular i fang, amb un aspecte o acabat o no tan acurat. També s'utilitzen els blocs de pedra picada, de factura una mica irregular, en els muntants de les portes.

Com succeeix amb les construccions d'aquesta fase de l'illa nord, els murs d'aquest edifici tampoc mantenen els eixos urbanístics precedents en la seva construcció. De fet, podem comprovar com la façana meridional marca una lleugera desviació cap al nord respecte dels eixos previs, fet que queda visualment palès per la presència d'un mur anterior, a una cota inferior.

Cal destacar, en relació amb aquest edifici, que al seu interior s'hi va localitzar un pou, fet amb blocs de pedra picada lligats amb mor-

ter de calç pobre, que estava connectat en la part superior amb una canalització. Aquesta canalització en el seu inici, arran del pou, presenta una base de *tegulae* que determina una amplada d'uns 40 cm, però tal com avança, la base de *tegulae* es transforma en un canal més estret, a causa del fet que el fons es revesteix amb *imbrices*. Però aquest no és l'únic element de subministrament d'aigua d'aquest sector, ja que just a tocar de l'angle sud-oest d'aquest gran edifici, a l'exterior, es va construir un altre pou, en aquest cas obrat en *opus caementicium*, i al costat una bassa o dipòsit de 3,1 per 3,4 m de costat. El dipòsit fou bastit també amb murs perimetrals d'*opus caementicium* encofrat, que tenen una amplada d'uns 45 cm, i tant les parets, de les quals només conservem l'arrencaament, com el terra, estaven impermeabilitzats amb una capa de morter del tipus *opus signinum* de 20 cm d'espessor.

Respecte als paviments dels diversos àmbits, hem localitzat capes de terra batuda rematades per còdols plans, o bé sorres barrejades amb grava formant una capa compacta. En rela-

ció amb aquests paviments s'hi documentaren nombrosos forns, de fet, dels cinc àmbits que hem pogut diferenciar en el segment d'aquest edifici excavat, quatre tenien forns de diverses característiques. En general desconeixem l'activitat productiva relacionada amb aquests forns, amb excepció de l'àmbit més septentrional de l'edifici. Aquí aparegueren fins a cinc petits forns de metall, concretament per al treball del bronze, i que posen de manifest la funcionalitat productiva d'aquest edifici.

Hem d'afegir, a més, un nou àmbit adossat a la façana nord d'aquest edifici, un espai de 4,1 per 5,1 m que té l'interior compartimentat amb altres murs, i pavimentat amb palets de riu. Els murs segueixen la tècnica constructiva descrita per als edificis d'aquesta fase, amb una amplada entre 60 i 65 cm.

10.3. Les construccions de l'extrem meridional del solar

La darrera edificació documentada es situa a l'extrem sud-est del jaciment, uns 5 m al sud del gran edifici que acull les activitats productives. D'aquesta construcció tan sols es conservava un fonament i un paviment de palets de riu, en el qual s'hi havia disposat, arran del mur, una canalització feta amb una base d'*imbrices* reutilitzats. En una reforma que es dugué a terme en un moment que no podem precisar cronològicament, a poca distància del fonament en sentit sud, el paviment de palets va ser retallat per col·locar-hi un enterrament en fossa simple, corresponent a un individu femení, probablement adolescent, en decúbit supí i orientació nord-sud.⁴⁵ Aquesta és la darrera evidència de l'ús d'aquesta àrea com a necròpolis durant la tardoantiguitat, donat que per damunt ja hi trobem els estrats d'abandonament i de reocupació agrícola en època moderna.

10.4. Estructures al sector sud-occidental del solar

Les darreres evidències es van localitzar al lloc on hi havia la grua constructiva de l'edifici de la parcel·la 27 A-B, i on es va documentar la zona de necròpolis associada a un dipòsit votiu. En aquest punt s'hi havia erigit, durant la fase constructiva precedent, una estructura amb paviment de morter revestit per mitges canyes identificat molt parcialment. Durant aquesta fase, damunt l'estrat que cobria els enterraments ja descrits, es va construir un mur de pedres i lloses lligades amb fang, molt precàriament conservat, que es recolzava en l'àmbit anterior, encara en ús durant aquesta fase, donant prolongació en sentit oest al tancament meridional. Malauradament, la migradesa de les restes identificades no permet fer-ne interpretacions.

11. L'abandonament i destrucció dels darrers edificis tardoantics

L'abandonament i transformació d'aquest entorn en camps de conreu és un procés que, per la manca de dades clares a nivell estratigràfic i de cultura material, no es pot definir amb precisió. Entre la vaixella recuperada de la capa de terra vegetal que cobria les restes, hem recuperat peces que pertanyen als nivells inferiors remoguts, com és la ceràmica imperial i tardoantiga. Però també hem trobat produccions baixmedievales, com ara ceràmica de cuina vidriada juntament amb plats de verd i manganès. No obstant, la reordenació parcel·laria com a camps de conreu, definits per marges de pedra, regats amb canalitzacions d'aigua⁴⁶ i articulats a partir del camí Reial de València (A priori 2018) és una mica més avançada. Els materials que permeten establir la datació d'aquest fet són les produccions en ceràmica

45. Codificat a la memòria d'intervenció com UF 3 (Díaz i Roig 2017).

46. Per a la construcció dels quals s'empraven diversos elements –carreus, pedres carejades, restes de *signinum*, etc.– procedents dels vells edificis tardoantics.

blanca i blava catalana, concretament plats i escudelles, que ens situen al segle XVII. De fet, sembla ser que és en aquest moment quan definitivament s'arrasen totes les estructures encara visibles a una cota uniforme, fet lligat a l'espoli o intent d'espoli d'elements arquitectònics,⁴⁷ i al cobriment definitiu amb la citada capa de terra vegetal. Posteriorment aquest espai es veurà definitivament canviat durant el procés d'industrialització sofert al llarg del segle XX, quan s'instal·la en aquest sector de l'extraradi de Tarragona la Sofrera, l'enderroc recent de la qual es va fer per construir els blocs d'habitatges que han motivat els nostres treballs.

12. Bibliografia

- A PRIORI. “Memòria d'intervenció arqueològica al solar número 27 E-F de l'avinguda Vidal i Barraquer de Tarragona”. Memòria inèdita lliurada a la Direcció General del Patrimoni Cultural. Tarragona, 2018.
- ARMENTANO, Núria. *Estudi antropològic de les restes del carrer Manuel de Falla, 14 (Tarragona)*. Antropòlegs Lab; Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2019.
- BONIFAY, Michel. *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*. Oxford: Archaeopress, 2004. (British Archaeological Reports, International Series; 1301)
- CECI, M. “Note sulla circolazione delle lucerne a Roma nell'VIII secolo: i contestidella Crypta Balbi”. *Acta Medievalea*, XIX (1992), p. 749-764.
- CIURANA, Judit; MACIAS, Josep Maria. “La ciudad extensa: usos y paisajes suburbanos de Tarraco”. A: VAQUERIZO, Desiderio (ed.). *Monografías de Arqueología Cordobesa* [Còrdova: Universitat de Còrdova], núm. 18 (2010): *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica*, p. 309-334.
- DÍAZ, Moisés; GIMENO, Marc. “Memòria de les intervencions arqueològiques al solar núm. 27 de l'av. Vidal i Barraquer de Tarragona (Tarragonès)”. Memòria inèdita lliurada a la Direcció General del Patrimoni Cultural. Tarragona, 2013.
- DÍAZ, Moisés; GIMENO, Marc; MESAS, Imma. “Nuevos datos sobre la evolución del área portuaria occidental y fluvial de Tarraco. Últimas excavaciones en la UA 15 y en la c/ Vidal i Barraquer (Antigua Sofrera Pallarès)”. A: LÓPEZ, Jordi (ed.). *Tarraco Biennial. Actes del 2on. Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic* [Tarragona], vol. 2 (2015): *August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August*, p. 229-236.
- DÍAZ, Moisés; ROIG, Josep Francesc. “Memòria dels treballs arqueològics duts a terme al solar núm. 27 C-D de l'av. Vidal i Barraquer de Tarragona (Tarragonès)”. Memòria inèdita lliurada a la Direcció General del Patrimoni Cultural. Tarragona, 2017.
- DÍAZ, Moisés; ROIG, Josep Francesc. “Els edificis portuaris tardoantics de l'àrea fluvial de Tàrraco i les seves tècniques constructives”. *Quarhis: Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona* [Barcelona: Museu d'Història de Barcelona], núm. 12 (2016), p. 78-92.
- DÍAZ, M.; TRENOR, X.; GARCÍA, M. “Memòria de la intervenció arqueològica en l'av. Vidal i Barraquer, 23 – c/ Manuel de Falla, 12 de Tarragona (Tarragonès)”. Memòria inèdita lliurada a la Direcció General del Patrimoni Cultural. Tarragona, 2012.
- HAYES, John W. *Late Roman Pottery*. Londres: British School at Rome, 1972.
- HAYES, John W. *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. II: The Pottery. Princeton Legacy Library, 1992.

47. Com ara els carreus de reforç dels murs, alguns dels quals no es van poder extreure i van quedar parcialment moguts als forats d'espoli.

- KEAY, Simon J. *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the catalan evidence*. Oxford: Archaeopress, 1984. (British Archaeological Reports, International Series; 196)
- LÓPEZ, Jordi. *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2006. (Documenta; 4)
- MACIAS, Josep Maria. *La ceràmica comuna tardoantiga de Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles v-vii)*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, 1999. (Tulcis. Monografies Tarraconenses; 1)
- MACIAS, Josep Maria. "Tarracona visigoda. ¿Una ciudad en declive?". A: "Recópolis y la ciudad en la época visigoda". *Zona Arqueológica* [Madrid], vol. 9 (2008), p. 292-301.
- MACIAS, Josep Maria; MUÑOZ, Andreu (eds.). *Tarraco christiana ciuitas*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2013, p. 123-148. (Documenta, 24)
- MACIAS, Josep Maria [et al.] (dirs.). *Planimetria Arqueològica de Tàrraco*. Tarragona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya (Atles d'Arqueologia Urbana de Catalunya; 2); Ajuntament de Tarragona. Conselleria de Patrimoni (Treballs d'Arqueologia Urbana; 1); Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 5), 2007.
- MACIAS, Josep Maria; REMOLÀ, Josep Anton. "El port de Tàrraco a l'antiguitat tardana". A: GURT, Josep M.; RIBERA, Albert. *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (València 2003)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2005, p. 175-187.
- MACIAS, Josep Maria; REMOLÀ, Josep Anton. "Portus Tarraconensis (Hispania Citerior)". *Bollettino di Archeologia on line*. [en línia] [Roma], vol. speciale b/b7/10 (2010), p. 129-140. <www.archeologia.beniculturali.it/pa-ges/pubblicazioni.html>
- MORSELLI, Chiara; TORTORICI, Edoardo. *Curia, Forum Iulium, Forum Transitorium*. Roma: Leonardo Arte, 1989.
- NOLLA, Josep Maria [et al.]. *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la prouincia Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany (284-814)*. Girona: Documenta Universitària, 2016.
- REMOLÀ, Josep Anton. *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2000. (Instrumenta; 7).
- RODRÍGUEZ, Francesc; MACIAS, Josep Maria. "Un nuevo contexto cerámico de la segunda mitad del siglo VII dC en Tarracona (Tarraconensis, Regnum Visigothorum)". A: JÁRREGA, Ramon; BERNI, Piero (ed.). *Monografías Ex Officina Hispana III*. [Tarragona: Sociedad de Estudios de la Cerámica Antigua en Hispania: Institut Català d'Arqueologia Clàssica] (2016): *Amphorae ex Hispania: paisajes de producción y de consumo*, p. 936-952.
- RODRÍGUEZ, Francesc; MACIAS, Josep Maria. "Buscando el siglo VIII en el puerto de Tarracona: entre la residualidad y el desconocimiento". A: MARTÍN, Iñaki [et al.]. *Cerámicas Altomedievales en Hispania y su entorno (siglos v-viii d. C.)*. Zamora: Asociación Zamora Prehistórica, 2018, p. 573-587.
- RODRÍGUEZ, Francesc [et al.]. "Los últimos edificios domésticos, de servicio portuario y productivos del suburbio de Tarracona (s. VII-VIII): un ensayo holístico". *International Workshop. Things on site: The Early Medieval Period in context (7th to 10th centuries)* [en premsa]. Universitat d'Alacant.
- ROIG, Josep Francesc. "Informe de la intervenció arqueològica al carrer Manuel de Falla, 14 (Tarragona, Tarragonès)". Informe inèdit lliurat a la Direcció General del Patrimoni Cultural. Tarragona, 2018.